

CONTRIBUȚIA REVISTEI „FAMILIA“ (1865—1906) LA CUNOAȘTEREA ACTIVITĂȚII UNOR PERSONALITĂȚI ALE ISTORIOGRAFIEI EUROPENE

de
LUCIA CORNEA

Interesul manifestat de revista *Familia* față de chestiuni de istorie și istoriografie constituie o problemă cunoscută de-acum, comună de altfel întregii prese transilvănene cu caracter cultural din a doua jumătate a secolului XIX.

Istoria națională în primul rînd, cu marile sale momente eroice, privită ca suport moral și izvor de învățăminte, ca auxiliar prețios în lupta românilor pentru drepturi naționale în Transilvania, era cea care-l interesa cu deosebire pe redactorul *Familiei* — Iosif Vulcan.

Rolul și valoarea istoriei pentru întreaga viață socială a epocii au fost cu diferite prilejuri subliniate de acesta. El atrăgea atenția asupra progreselor înregistrate de cercetarea istoriografică românească, începînd mai ales cu deceniul opt al veacului trecut asupra tendinței acesteia de a-și ocupa locul în curentul istoriografic general-european, de a-și însuși noile concepții în scrierea istoriei, tendințe manifestate deja la vremea respectivă în editarea masivă de izvoare, în relevarea cu tărie a necesității scrierii istoriei naționale complete. Într-o dizertație ținută la Lugoj cu ocazia adunării generale a Societății pentru fond de teatru român, redactorul *Familiei* făcea dovada că este la curent cu stadiul cercetării istoriografice românești la zi: „Cu recunoștință constatăm că în timpul din urmă istoriografia a început să facă și în limba română un progres serios. Lucrările unor bărbați învățați fac onoare națiunii. În generațiunea nouă încă se iviră cîteva talente considerabile. Avem și o mulțime de documente istorice, publicate în felurite întreprinderi literare. Toate acestea însă formează numai începutul. Mai are să treacă încă un timp îndelungat, pînă ce vom putea avea o istorie națională completă“¹.

¹ Iosif Vulcan, *Pregătiri la înființarea unui teatru național*, în *Familia*, 1876, nr. 42, p. 494.

Familia a cunoscut deci activitatea de cercetare istorică atât din Transilvania, cât și de dincolo de Carpați: săpături arheologice, cercetări de arhivă, ședințe la Academie, editări de documente figurau printre întreprinderile științifice comunicate cu promptitudine cititorilor.

În acest context, apare cu totul firească strădania redactorului *Familiei* de a asigura deschiderea publicației sale și spre probleme ale istoriei universale. Tot ce a fost progresist în istoria popoarelor europene, dar mai ales episoade ale luptei lor pentru libertate, pentru progres, pentru modernizare, erau elemente venite să atragă atenția intelectualului român, dornic de a deveni și el cetățeanul unui stat unitar, independent, angajat pe drumul modernizării.

În strînsă legătură cu încadrarea activității istoriografice românești în curentul general al istoriografiei europene a timpului, în paginile revistei *Familia* au apărut numeroase informații despre activitatea unor personalități ale istoriografiei europene.

Redacția s-a interesat în primul rînd de acele aspecte care prezentau legături cu realitatea românească.

Astfel, în 1880, cu prilejul aniversării a 400 de ani de la moartea cronicarului polonez *Jan Dlugosz*, festivitate organizată de Academia poloneză, *Familia* i-a prezentat portretul, însoțit de un comentariu: „Usăm și noi de această ocasiune spre a introduce în colecțiunea portretelor noastre și pe al acestui istoric atât de important și pentru istoriografia română”². Erau amintite contactele sale diplomatice cu Iancu de Hune-doara, precum și numeroasele informații despre istoria Moldovei, care apar în opera „celui mai mare cronicar al națiunii polone”, așa cum îl numea *Familia*. La festivitate au participat și istoricii din Bohemia, precum și reprezentanți ai istoriografiei germane. Aceste tendințe, de evidențiere a tradițiilor istoriei medievale a unor popoare angajate apoi, în cursul secolului al XIX-lea, în lupta pentru independență și unitate, făceau și ele parte din problematica națională, care a dominat primele șase decenii ale secolului XIX în centrul și sud-estul Europei. Astfel, după cum este bine cunoscut, pe plan european, idealul unirii tuturor românilor într-un singur stat a găsit un larg ecou și un sprijin puternic în multe țări europene, dar mai ales pe teritoriul Franței. Sub influența activității unor emigranți pașoptiști, mai târziu militanți unioniști români, stabiliți temporar în Franța, numeroși intelectuali francezi au făcut cunoscut Europei, prin operele lor, poporul român, istoria sa, năzuința sa spre unitate și independență.

Revista *Familia*, care a considerat întotdeauna interesele generale românești drept propriile sale interese, a apărut în 1865, cînd Unirea principatelor era de-acum fapt împlinit. Lupta continua însă, pentru consolidarea ei pe plan intern și extern, pentru consolidarea mai ales a poziției României pe plan internațional, pentru pregătirea acțiunii de

² I. H. [Iosif Holodanul], *Istoricul polon Ioan Dlugosz*, în *Familia*, 1880, nr. 68, p. 427.

dobândire a independenței reale a statului român. În această ordine de idei, *Familia* a considerat potrivit, în anii premergători războiului pentru independență, să mențină trează atenția opiniei publice transilvănene asupra activității unor personalități angajate în servirea intereselor românești.

Astfel, în 1871, cu prilejul alegerii arheologului francez, profesor la Universitatea din Paris, *Ernest Desjardins* ca membru corespondent al Societății academice române, *Familia* îi prezenta portretul, apreciindu-l pentru faptul că și el era „... unul din aceia cari s-a ocupat de noi, ne-a studiat și a scris despre noi”³.

Pe alt plan, principesa *Elena Ghica*, sub pseudonimul său de publicistă *Dora d'Istria* susținea, de asemenea, prin numeroase lucrări, cauza română. Revista *Familia* îi remarcă în 1872 activitatea de cercetare în arhivele venețiene, unde „... a găsit mai multe documente interesante relative la România, și din aceste a compus un studiu mai lung, ce apoi l-a publicat în *Revista Europei* sub titlul *Albanesii în România*”⁴.

În același an se făcea o trecere în revistă a principalelor scrieri despre români, care apăruseră în străinătate, scurtă listă în care figurau J. Ubicini, Edgar Quinet, Elias Régnault, Jules Michelet și, din nou, *Dora d'Istria*⁵.

În 1873, cu prilejul unei vizite la București, *J. Ubicini* comunica autorităților române un proiect important, pe care *Familia* se grăbea să-l aducă la cunoștința cititorilor: „Dsa pregătește acum o traducere în limba franceză a cronicelor române, însoțită de o mulțime de alte documente nepublicate încă și scoase în parte din arhivele diplomatice franceze și din deosebitele biblioteci din Paris. Opera întreagă va forma 6 volume...”⁶.

Traduceri mai vechi din opere de sinteză privind istoria românilor au fost reintroduse în circuitul publicistic în anii războiului pentru independență, mai exact în 1878, cu prilejul Congresului de la Berlin, când chestiuni privind viitorul României se discutau din nou la nivel european. În aceste condiții, *Familia* reproducea, după ziarul *Românul*, știri

³ Iosif Vulcan, *E. Desjardins*, în *Familia*, 1871, nr. 42, p. 493.

⁴ Principesa *Dora d'Istria*, în *Familia*, 1872, nr. 14, p. 167. Informația oferită de *Familia* în legătură cu biografia și activitatea Dorei d'Istria este însă mult mai completă. Date în plus față de prezenta lucrare se află în articolul „*Familia*” acum 100 de ani (*Dora D'Istria*...), în *Familia*, 1976, nr. 11, p. 4.

⁵ „Credem a face o plăcere onorabililor noștri cetitori, înregistrând aici cele mai principale scrieri străine despre noi Români. Iată acolo: *Provinciile române* (1856) și cestiunea *Principatelor dunărene înaintea Europei* (1858), de Ubicini — *Românii* de Edgar Quinet (al 6-lea volum din operele sale complete) — *Legende de miazănoapte (provinciile dunărene)* de Michelet — *Istoria politică și socială a provinciilor dunărene* de Elias Régnault (1853) — *România sau istoria, limba, literatura, ortografia și statistica Românilor* de Vaillant — *Transilvania și locuitorii ei* de Giraudo — *Istoria turburărilor Moldovei* de Jean Baret — *Eroii României și Românii și Papalitatea* (în italienește) de dna *Dora D'Istria*” (*Scrieri străine despre Români*, în *Familia*, 1872, nr. 20, p. 237).

⁶ *Dl. Ubicini*, în *Familia*, 1873, nr. 15, p. 178.

privind intenția de retipărire a traducerii în limba franceză a volumului I din lucrarea lui B. P. Hasdeu — *Istoria critică a românilor*, traducere datorată lui *Frédéric Damé*: „Acest volum este deja de vreo trei ani tradus în limba franceză de dl. Frederic Damé... zice *Românul* de unde scoatem aceste șire — vorbindu-se despre însemnătatea acestei scrieri și despre interesul ce are România de-a se publica îndată, pentru ca străinii să cunoască deplin drepturile României...⁷. Cîteva numere mai tîrziu, revista anunța că proiectul de retipărire anunțat a fost pus în practică: „Pîn-acuma apăru partea primă, sub acest titlu: „*La Valaquie jusqu'en 1400*“⁸.

Principalul centru de activitate publicistică în favoarea românilor a rămas și după 1878 Parisul. O activitate meritorie, despre care *Familia* făcea relatări interesante a desfășurat, în deceniul al nouălea al veacului trecut, George Bengescu, primul secretar al legației române de la Paris. Împreună cu francezul *Émile Picot*, care era, printre altele, și membru de onoare al Academiei române, acesta a publicat în 1882, la Viena, lucrarea *Alexandre le Bon, prince de Moldavie (1401—1433), fragment d'une histoire de la Moldavie depuis les origines jusqu'à la fin du XV-ème siècle*⁹. Lucrarea era apreciată în paginile *Familiei*, într-o amplă recenzie, în primul rînd pentru obiectivitatea sa: „Autorii bazează espunerea lor pe documente contimpurane și constatăm cu plăcere, că procedura cea caracteristică a istoriografilor români moderni, a privi evenimintele și constelațiunile politice ale trecutului după curentul și aspirațiunile de astăzi, prin ce nu întru mult s-a falsificat istoria română și o înțelegere a timpurilor trecute, s-a evitat cu totul“¹⁰. *Émile Picot* și-a continuat și în anii următori cercetările privind istoria Moldovei, tipărind un studiu despre Nicolae Mănescu Spătarul¹¹.

Fiind cunoscut de-acum pe acest tărîm, George Bengescu a fost solicitat în 1886 de văduva lui Ubicini să se ocupe de lucrarea acestuia *Les origines de l'histoire roumaine*, pregătită încă din timpul vieții autorului pentru a fi publicată la *Hachette*, în cunoscuta colecție de istorie universală a lui Victor Duruy¹².

Interesul pentru scrierile istorice avînd ca subiect poporul român a rămas constant și în anii următori: în 1886 se anunța traducerea în limba română a lucrării lui *Edgar Quinet* — *Istoria românilor*¹³, iar la jumătatea anului 1900 *Familia* anunța apariția la Paris a lucrării lui *Frédéric Damé* — *Histoire de la Roumanie contemporaine*¹⁴, despre care autorul

⁷ *Istoria Românilor franțuzește*, în *Familia*, 1878, nr. 40, p. 254.

⁸ *Istoria critică a Românilor*, în *Familia*, 1878, nr. 48, p. 312.

⁹ *Alesandru cel Bun*, în *Familia*, 1882, nr. 48, p. 583.

¹⁰ Dionisiu D. Olinescu, *Bibliografie*, în *Familia*, 1883, nr. 3, p. 31—32.

¹¹ O scriere a dlui Picot, în *Familia*, 1884, nr. 11, p. 129.

¹² O scriere a lui Ubicini, în *Familia*, 1886, nr. 20, p. 242.

¹³ Știri literare și artistice (Dl. Vincențiu Pop), în *Familia*, 1886, nr. 37, p. 445.

¹⁴ *Istoria României în limba franceză*, în *Familia*, 1900, nr. 26, p. 309—310.

notei din *Familia* afirma că este o carte „...care se recomandă cetitorului prin o claritate și o imparțialitate absolută”.

Este adevărat, toate aceste personalități enumerate mai sus, deși erau și autori de lucrări istoriografice, nu aveau, majoritatea, formație de istorici. E. Quinet, J. Ulicini, Emile Picot și ceilalți erau în primul rînd literați, publiciști, filologi. Cu toate acestea, într-o perioadă deosebit de importantă pentru poporul român, ei au servit cauza românilor cu mijloacele istoriografiei, au zugrăvit imaginea unui popor român demn să stea alături de celelalte popoare ale Europei pe calea progresului și a civilizației. Era firesc deci ca și atenția *Familiei* să se îndrepte cu insistență asupra acelui nucleu de propagandă românească în vestul Europei. Sentimentul de recunoștință față de aceștia se amplifică cu atît mai mult cu cît, așa cum foarte clar afirma Iosif Vulcan: „Suntem datori a stima și a aduce tributul nostru de mulțămire tuturor acelor fii ai națiunii noastre, cari sunt meritați și lucră în interesul ei; la lucrarea aceasta însă sunt datori ca născuți români. Altfel trebuie să apretuim pe acei indivizi, cari nu se țin de națiunea română, cari se țin de altă națiune — aceștia nu sunt datori să-și sacrifice capacitatea și penele lor pentru interesele noastre naționale, aceștia dacă lucră în interesul nostru, lucră pătrunși numai de adevărul și sintenția cauzei noastre, lucră fără de a fi datori, lucră din îndemnul lor propriu. Ei bine, față de asemeni bărbați meritați pentru națiunea noastră, ce stimă, ce tribut de mulțămire li datorim? — mare, foarte mare”¹⁵.

În mod cert însă, în primele două decenii de apariție, simpatia revistei s-a îndreptat cu deosebire spre *Jules Michelet*, cel mai important reprezentant al istoriografiei romantice franceze, deosebit de prețuit de contemporani. Portretul său a apărut de două ori în paginile *Familiei*¹⁶, însoțind ample date biografice¹⁷. Militantismul operei și vieții istoricului francez, biografia sa deosebit de activă, faptul că nu-și trădase principiile liberale, refuzînd să se aplece în fața comandamentelor momentului și să devină un oficial al celui de-al doilea imperiu, toate acestea se potriveau foarte bine cu spiritul *Familiei*, cu epoca deosebit de activă din punct de vedere politic, pe care o traversa intelectualitatea română transilvăneană în ultimele decenii ale veacului al XIX-lea.

Astfel, Mihail Strajanu, plecat la studii la Paris, corespondent asiduă al *Familiei*, trimitea de acolo primele relatări, încă în 1869, în legătură cu părerile lui Michelet asupra virtuților poporului român, traducînd un fragment din *Despre români*, scris încă în 1848¹⁸. În 1876 *Fami-*

¹⁵ Iosif Vulcan, *Iuliu Michelet*, în *Familia*, 1871, nr. 46, p. 541.

¹⁶ *Familia*, 1871, nr. 46, p. 541; 1876, nr. 22, p. 257.

¹⁷ Iosif Vulcan, *Iuliu Michelet*, în *Familia*, 1871, nr. 46, p. 541—542. Amănunte despre felul în care revista *Familia*, de-a lungul anilor, a apreciat pe acest susținător al națiunii române, au fost publicate și în articolul „*Familia*” acum 100 de ani, în *Familia*, 1976, nr. 5, p. 13.

¹⁸ M. Strajanu, *Despre români (De Michelet)*, în *Familia*, 1869, nr. 36, p. 426—427.

lia consemna apariția la București a lucrării *Principatele Dunărene* în traducerea lui Nic. N. Nenovici¹⁹. Nu se poate însă afirma că au fost popularizate numai scrierile sale despre români, căci apreciată *Istorie a secolului XIX* era anunțată încă de la apariția primului volum²⁰.

Pentru aceleași motive, pentru care Michelet era cu deosebire apreciat: restituirea trecutului impregnat de culoarea poeziei, filtrat prin lentila măritoare a afectivității, pentru toată această istorie *vie*, dar în același timp și pentru o istorie a *eroilor*, pe care o cultivă cu precădere, negînd aproape total rolul maselor, *Familia* a fost impresionată și de autoritatea pe care o dobîndise în epocă istoricul englez *Thomas Carlyle*. Sînt tocmai caracteristicile principale ale operei acestuia, pe care *Familia* le scotea în evidență la puțină vreme după moartea lui Carlyle, survenită la o vîrstă înaintată: „Carlyle, renumitul istoric englez... nu a fost un scriitor care să înșire numai niște date seci; el nu istorisi evenimentele, ca să judece pe vii și morți, ci el umblă printre ele cu puterea imaginațiunii“, scrie Iosif Vulcan într-o prezentare biografică, însoțită de portretul istoricului englez²¹.

Dacă la jumătatea veacului trecut influența lui Michelet și Carlyle asupra istoriografiei europene, dominată de curentul romantic, se manifesta cu putere, în ultimele decenii ale secolului, contribuția germană la direcționarea activității istoriografice europene crește în importanță, exprimîndu-se, în direcție pozitivistă, cu precădere în domeniul amănunțului exact, al interpretării riguroase.

Deceniul nouă al secolului XIX a adus pe prim plan pe istoricii germani. Un spirit nou, acela al erudiției, însoțea principala calitate a noii orientări critice și pozitiviste: precizia datelor aduse în discuție.

Această perioadă a fost dominată de prestigiul lui *Theodor Mommsen*. Rezultatele sale, obținute în studierea antichității latine, interpretările sale în domeniul epigrafiei, constituirea treptată a celebrului corpus de inscripții latine, erau subiecte care interesau și redacția *Familiei* de la Oradea. Pe lîngă o curiozitate intelectuală firească, excelenta informare a redacției cu evenimente din sfera vieții științifice și culturale germane se mai poate explica și prin accesul relativ ușor la presa culturală și științifică de expresie germană; mai ales în perioada budapestană a revistei, dar în același timp și prin contactul lui Iosif Vulcan, la Academie, cu istorici români de prestigiu, majoritatea de formație germană: A. D. Xenopol, G. Tocilescu, D. Onciul și, mai tîrziu, N. Iorga.

Desigur, nu fac obiectul prezentei lucrări toți autorii germani de scrieri istoriografice, pe care *Familia* i-a semnalat de-a lungul anilor, ci doar cei mai valoroși, personalitățile recunoscute ale acestei științe, dintre care, așa cum am afirmat mai sus, interesul cel mai mare îl stîrnea

¹⁹ „*Principatele Dunărene*“, în *Familia*, 1876, nr. 39, p. 467; nr. 46, p. 552.

²⁰ „*Michelet*, celebrul istoric francez, care și-a cîștigat tîtle și la recunoștința Românilor, abia s-a vindecat de boala sa, s-a și apucat de scrierea *Istoriei secolului XIX*, din care broșura primă a și apărut“ (*Familia*, 1872, nr. 14, p. 167).

²¹ I. H. [Iosif Holodanul], *Toma Carlyle*, în *Familia*, 1882, nr. 2, p. 13.

activitatea prodigioasă a lui Theodor Mommsen. Deja în 1874, în paginile *Familiei* se publica capitolul *Iuliu Caesar*, tradus de I. V. Barcianu după originalul german al *Istoriei Romane*²². Era de fapt lucrarea pentru care „renumitul istoric critic“ — cum îl numea *Familia* — era cu deosebire apreciat cu ocazia jubileului său de 70 de ani: „Opul, prin care acest istoriograf și-a făcut numele nemuritor, este *Istoria Romanilor*, o scriere care întrunește în sine cerințele unei istorii adevărate“²³. Foarte bine cunoscea redactorul *Familiei*, mai ales în prima perioadă, contactele savantului german cu lumea științifică budapestană, cercetările sale efectuate asupra patrimoniului arheologic de epocă romană al Muzeului Național din Budapesta. Se dădeau amănunte despre folosirea rezultatelor cercetărilor lui Mommsen de către istoriografii maghiari. Astfel, *Familia* consemna apariția la Budapesta a lucrării *Nova Acta Musei Nationalis Hungarici*, publicată de arheologul Romer Floris, o aducere la zi a informațiilor deținute în legătură cu cele mai importante piese de patrimoniu roman din colecțiile muzeului, determinate pentru prima dată de profesorul francez E. Desjardins, folosind acum cu succes și informațiile conținute de volumul III al Corpusului inscripțiilor latine²⁴.

În același an, în cadrul unei ședințe a Societății istorice maghiare, Teodor Ortway susținea conferința intitulată *Epigrafica și harta Daciei în edițiunea lui Mommsen*²⁵. De fapt, savantul german a fost prezent în toamna aceluiași an la Budapesta, unde, în timpul unui sejur de câteva zile la Muzeul național, s-a ocupat — după cum afirmă *Familia* — de „vechile monuminte romane“²⁶.

Revista a continuat să urmărească activitatea savantului german, consemnând în 1891 cercetările efectuate de Mommsen în biblioteca Vaticanului, la Roma, unde urma să studieze „anticul plan al Romei“²⁷. În 1902, din relatările lui Grigore Tocilescu, aflăm că Mommsen a cunoscut „pe viu“ și unele relații epigrafice transilvănene, mai exact unele vestigii dacice și romane de pe cuprinsul vechiului comitat al Hunedoarei²⁸. Printre altele, se afirma că Tocilescu, ca reprezentant al Societății istorice române din București, participând la o excursie științifică în comitatul Hunedoara, la invitația Societății istorice maghiare de acolo, „... a vizitat castelul contelui din Mintia, fără îndoială pe locul chiar sau în apropierea castelului Mincia, al cărui nume desigur îl conservă, unde se află o bogată colecțiune de inscripții și baso-reliefuri. În acest castel a petrecut însuși Mommsen două săptămâni“.

²² I. V. Barcianu, *Iuliu Caesar*, De Theodor Mommsen, în *Familia*, 1874, nr. 23, p. 272—274.

²³ *Iubileul unui istoriograf*, în *Familia*, 1888, nr. 7, p. 83.

²⁴ *O carte interesantă*, în *Familia*, 1874, nr. 24, p. 287.

²⁵ *Teodor Ortway*, în *Familia*, 1874, nr. 26, p. 310.

²⁶ *Dr. Teodor Mommsen*, în *Familia*, 1874, nr. 36, p. 429.

²⁷ *Știri străine (Mommsen)*, în *Familia*, 1891, nr. 13, p. 150.

²⁸ *Dl. Gr. G. Tocilescu despre escursiunea la Sarmisegetusa*, în *Familia*, 1902, nr. 28, p. 333—334.

Moartea savantului german, survenită în 1903, era anunțată în *Familia*: „În ședința din vinerea trecută a Academiei Române s-a anunțat încetarea din viață a marelui învățat german Teodor Mommsen, pe care și Academia Română l-a avut între membrii săi onorari, ales la 3 iulie 1879. Academia a ridicat ședința în semn de doliu pentru pierderea ilustrului bărbat și a însărcinat pe dl. Gr. G. Tocilescu să citească într-una din ședințele publice viitoare un memoriu asupra activității decedatului”²⁹. Ședința publică s-a ținut la 18 decembrie 1903, cu care ocazie Grigore Tocilescu a susținut comunicarea despre personalitatea lui Teodor Mommsen³⁰, menită a informa publicul românesc despre prodigioasa activitate a acestui savant, care dominase epoca în domeniul epigrafiei, arheologiei și studiilor clasice.

Adunarea deci și studierea datelor pe care revista *Familia* ni le oferă, timp de peste patru decenii, în legătură cu cunoașterea activității unor personalități ale istoriografiei europene, ne duce la concluzia că nici această orientare a revistei, la fel ca și alte preocupări ale sale, nu poate fi ruptă de comandamentele cultural-politice naționale ale momentului. Dovadă este, de pildă, popularizarea activității în favoarea românilor desfășurată de nucleul de istorici și filologi francezi amintiți, în perioada premergătoare războiului pentru independență.

Informațiile pe care le deținea redacția, transmise apoi cititorilor, proveneau din paginile presei române de dincolo de Carpați, a celei austro-maghiare și germane, precum și din mediul academic românesc, cu care Iosif Vulcan, ca membru al acestui important for științific, a avut strânse contacte.

În ultimele decenii de apariție, revista a prezentat mai ales contribuția germană la orientarea cercetării istoriografice europene. Prezentînd contactele istoriografiei europene cu realitatea istorică și arheologică românească, dar și mari opere de sinteză apărute în acea perioadă, *Familia* și-a adus contribuția, pe măsura posibilităților sale, la cunoașterea activității unor autori consacrați, care au exercitat o influență remarcabilă asupra dezvoltării istoriografiei europene și implicit și a celei românești.

²⁹ *Academia Română și Mommsen*, în *Familia*, 1903, nr. 42, p. 501.

³⁰ *Academia Română*, în *Familia*, 1903, nr. 48, p. 574.